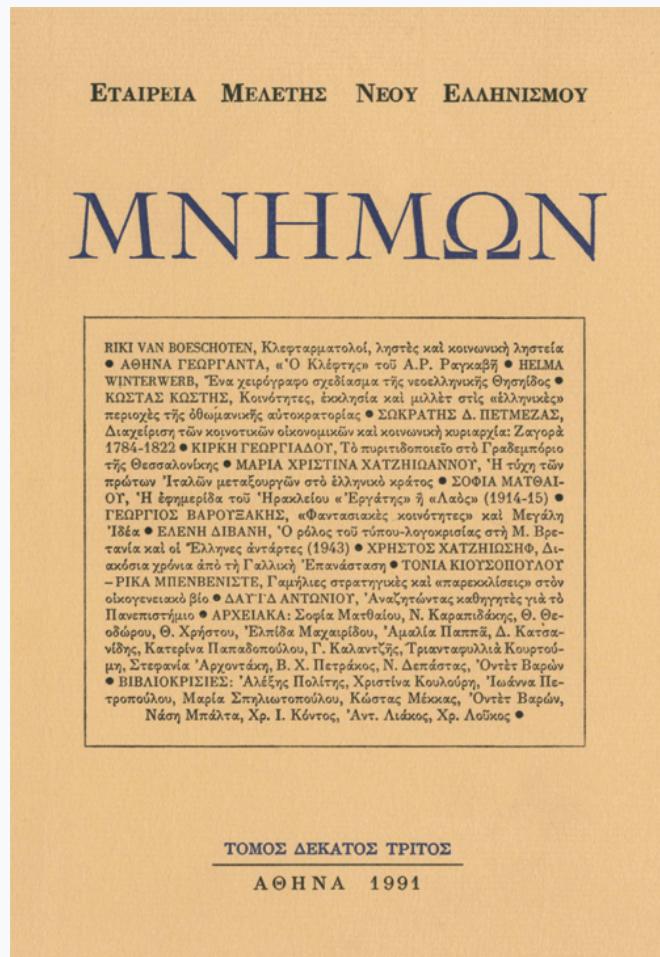

Μνήμων

Τόμ. 13 (1991)

RICKI VAN BOESCHOTEN, Κλεφταρματολοί, ληστές και κοινωνική ληστεία • ΑΘΗΝΑ ΓΕΩΡΓΑΝΤΑ, «Ο Κλέφτης του Α.Ρ. Ραγκαβή» • HELMA WINTERWERB, Ένα χειρόγραφο σχεδίασμα της νεοελληνικής Θησηΐδος • ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΣΤΗΣ, Κοινότητες, έσκλησια και μιλλές στις ελληνικές περιοχές της θεμώναντης αποκριτικής • ΣΩΚΡΑΤΗΣ Δ. ΠΕΤΜΕΖΑΣ, Διαγείριση τῶν κοινοτικῶν οικονομικῶν και κοινωνικῶν κυριαρχίας: Ζευγός 1784-1822 • ΚΙΡΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, Τὸ πυρτιδοποιεῖο στὸ Γραβεύπορο τῆς Θεσσαλονίκης • MARIA XΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΙΩΑΝΝΟΥ, Ἡ τόχη τῶν πρώτων Ιταλῶν μεταξιουργῶν στὸ ἔλληνό κράτος • ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ, «Η ἐφμερίδα τοῦ Ἡραλδείου «Ἐργάτης» ἢ ἀλλα (1914-15) • ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΑΡΟΥΞΑΚΗΣ, «Φαντασιακές κοινότητες και Μεγάλη Ίδεα» • ΕΛΕΝΗ ΔΙΒΑΝΗ, «Ο ρόλος τοῦ τύπου-λογοκρισίας στὴ Μ. Βρετανία καὶ στὴ Ελληνικὴ ἀντάρτες (1943) • ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΙΩΑΝΝΗΦ, Διακόπια χρόνια ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση • TONIA KΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ - PIRKA ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ, Γαμήλια στρατηγικὲς καὶ απαρεκολουθεῖσαι στὸν οἰσογενειακὸν βίο • ΔΑΓΓΑ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Ἄναζηγώντας καθηγητὲς γιὰ τὸ Πανεπιστήμιο • ΑΡΧΕΙΑΚΑ: Σοφία Μαθιάλου, Ν. Καραπιδάκης, Θ. Θεοδόρου, Θ. Χρήστου, Ελπίδα Μαγιαρίδου, Αμελία Παππᾶ, Δ. Κατσανίδης, Κατερίνα Παπαδοπούλου, Γ. Καλαντζῆς, Τριανταφυλλίδη Κουρτούμη, Στεφανία Ἀργοντάκη, Β. Χ. Πετράκος, Ν. Δεπάτας, «Οὐτέτ Βαρών • ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ: Αλέξης Πολίτης, Χριστίνα Κουλούρη, «Ιωάννα Πετρούλου, Μαρία Σπηλιογοπούλου, Κώστας Μένικας, «Οὐτέτ Βαρών, Νάση Μπάλτα, Χρ. Ι. Κόντος, «Αντ. Λιάκος, Χρ. Λοΐκος •

Ελένης Καλλιγά, Η Πρόνοια για το παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, Αθήνα, Ιδρυμα Ερευνών για το παιδί, 1990, 313 σ.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.473](https://doi.org/10.12681/mnimon.473)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΙΑΚΟΣ Α. (1991). Ελένης Καλλιγά, Η Πρόνοια για το παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, Αθήνα, Ιδρυμα Ερευνών για το παιδί, 1990, 313 σ. *Μνήμων*, 13, 400-405. <https://doi.org/10.12681/mnimon.473>

τονταετιών που σημάδεψε γενιές Κασιωτών ναυτικών. Στις σελίδες του βιβλίου επιβεβαιώνεται και αποδεικνύεται σ' ένα πρωτογενές στάδιο, η συνεισφορά της Κάσου στην ελληνική και διεθνή ναυτιλιακή οικογένεια. Από την άποψη αυτή, το έργο ικανοποιεί και τον πιο απαιτητικό μελετητή και αποτελεί σημαντικό βοήθημα για την παραπέρα διερεύνηση και ανάλυση, σε διαφορετικά επίπεδα, της περίπτωσης της Κάσου.

ΧΡΗΣΤΟΣ Ι. ΚΟΝΤΟΣ

Έλένης Καλλιγᾶ, Ἡ Πρόνοια γιὰ τὸ παιδὶ στὴν Ἐλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα, Αθῆνα, Ίδρυμα Ἐρευνῶν γιὰ τὸ παιδὶ, 1990, 313 σ.

Άνοιγοντας ἔνα καινούργιο βιβλίο, καὶ μάλιστα ἰστορίας, πρῶτα διαβάζω τὰ Περιεχόμενα. Γιαυτὸ εἶναι σοφότερο νὰ βρίσκονται μπροστά, παρὰ στὸ τέλος. Μετά, ἀπὸ ἐπαγγελματικὸ κουσούρι, πάω κατευθεῖαν στὶς τελευταῖς σελίδες. Ψάχνω ἐκεῖ τὶς πηγὲς τοῦ συγγραφέα. Τί εἶδους ὑλικὸ κοίταξε; Χρησιμοποίησε ἀρχεῖα, καὶ ποιά; Στηρίζεται σὲ ἀποδελτίωση τοῦ τύπου; Ἀποθησαυρίζει λανθάνοντα ἢ σπάνια ἔντυπα; Μετὰ στὴ βιβλιογραφία: τί εἶδους γενικότερα βιβλία ἀναφορᾶς χρησιμοποιεῖ; Ἄν ἔχεις ἔξουκείωση μὲ ἔνα δύο θέματα τοῦ βιβλίου ψάχνεις νὰ βρεῖς παραπομπὲς σὲ ἄρθρα καὶ συγγραφεῖς ποὺ ζέρεις. (Δὲν παραλείπεις βέβαια νὰ κοιτάξεις ἀν τυχὸν περιλαμβάνονται καὶ δικές σου δουλειές). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει πάντοτε ἡ ξένη βιβλιογραφία. Δείχνει τὴ «σχολὴ» στὴν ὁποία ὁ συγγραφέας ἀνήκει. Ποῦ σπουδασε καὶ ἀκόμη τὶς ἰδεολογικές του προτιμήσεις. (Αὐτὰ βέβαια ἵσχουν γιὰ συγγραφεῖς φρέσκους ἀπὸ τὸ ἔξωτερικὸ ποὺ συνήθως δημοσιεύουν τὸ διδακτορικό τους ἢ κάτι παράγωγό του. Μετὰ βολεύεις τὴ διεθνῆ ἐνημέρωσή σου ὅπως μπορεῖς). Ἀφοῦ δεῖς ἐπίσης τὶς Εὔχαριστίες, ποὺ δείχνουν τὴν παρέα τοῦ συγγραφέα ἢ τὴν προϊστορία τοῦ κειμένου, καθὼς καὶ μερικὰ εἰδικὰ σημεῖα, τυχαία ἢ δχι, ἀποφασίζεις ἀν ἀξίζεις νὰ διαβάσεις τὸ βιβλίο, ἢν θὰ τὸ διαβάσεις τώρα ἢ ὅταν τὸ χρειαστεῖς, ὀλόκληρο ἢ μόνο τὰ κεφάλαια ποὺ θεωρεῖς πῶς σὲ ἐνδιαφέρουν.

Ἐτοι ξεκίνησα μὲ τὸ βιβλίο τῆς Έλένης Καλλιγᾶ, Ἡ Πρόνοια γιὰ τὸ παιδὶ στὴν Ἐλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα. Τὰ περιεχόμενα ὑπόσχονταν μιὰ ἐνδιαφέρουσα διαδρομή. Ἀπὸ τὸ Ὁρφανοτροφεῖο τῆς Αἴγινας ποὺ εἶχε ίδρυσει ὁ Καποδίστριας στὰ μεγάλα ὄρφανοτροφεῖα ποὺ ἀρχισαν νὰ ίδρυονται ἀπὸ τὰ μέσα της ὑπὸ ἔξεταση περιόδου (Ἀμαλίειο, Χατζηκώστα, Ζάννειο, Μπαμπαγιώτου), καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὶς Σχολὲς ἀπόρων παίδων καὶ στὸ «Νηπιακὸ Ἐπιμελητήριο Μελᾶ».

ΙΑΡΤΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΗΜΑΣ

ΕΛΕΝΗ ΚΑΛΛΙΓΑ

Η ΠΡΟΝΟΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΗΜΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Τά εισαγωγικά φαίνονται ίκανοποιητικά. Στά προλεγόμενα μία σύντομη παρουσίαση της ιστοριογραφίας της παιδικής ήλικιας. Τὸ πρῶτο κεφάλαιο ἀφιερωμένο στὴν ιστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ 19ου αἰώνα μὲ εἰδικὴ ἔμφαση στὰ ζητήματα τῆς παιδικῆς ήλικιας καὶ τῆς οἰκογένειας. Τὸ δεύτερο κεφάλαιο τιτλοφορεῖται «Πολιτικὴ Οἰκονομία καὶ Κρατικὴ Πρόνοια». Ἀπὸ τὴν ἴδεολογία τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τῆς ἀγορᾶς, ἀπὸ τὴν μεταρρύθμιση τῶν νόμων γιὰ τοὺς φτωχοὺς καὶ τῶν θεωριῶν τοῦ Malthus, στὴν ἀνάδυση τῆς ἀνάγκης παρέμβασης τοῦ κράτους. Σύντομα κείμενα ἀλλὰ ἀπαραίτητα ὡς εἰσαγωγὴ στὸ θέμα. Θά πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε στὴ συγγραφέα τὴν ἔγνοια τῆς νὰ συγκρίνει τὰ φαινόμενα ποὺ συναντᾶ στὴν ιστορία τῆς πρόνοιας γιὰ τὰ παιδιά μὲ ἀντίστοιχα δυτικοευρωπαϊκά, κυρίως βρετανικά.

‘Απὸ τὸ τρίτο κεφάλαιο ἀναπτύσσεται τὸ κυρίως θέμα τοῦ βιβλίου. Μοῦ ἀρέσει ὅτι δὲν περιορίζεται μόνο στὴν παρακολούθηση τοῦ ἑνὸς προνοιακοῦ ἰδρύματος μετὰ τὸ ἄλλο ἀλλὰ τὰ ἐντάσσει στὴν ιστορία τῆς περιόδου. Ἐτσι τὸ πρῶτο κεφάλαιο ἀφορᾶ «Τὸ ἴδεολογικὸ ὑπόβαθρο στὴν Ἑλλάδα στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα». Ἀπὸ τὰ περιεχόμενα πηγαίνων στὸ κείμενο καὶ παρακολουθῶ τὸ κεφάλαιο μέσα ἀπὸ τὶς ὑποσελίδιες σημειώσεις. Παραπέμπει στὸ ἄρθρο τῶν Πετρόπουλου - Κουμαριανοῦ στὴν «Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», (σημειώνων ὅμως πώς δὲν παραπέμπει στὸ βιβλίο τοῦ Πετρόπουλου ποὺ τὸ ἄρθρο ἔκεινο συνοψίζει), σὲ κείμενα ποὺ παραθέτει ὁ Ἀλέξης Δημαρᾶς, στὴν ιστορία τῆς νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσης τοῦ Χατζηστεφανίδη. Ἀπὸ τὶς πηγὲς καὶ τὰ παλαιότερα κείμενα ἀναφέρονται ὁ Μακρυγιάννης, Ἡ Ἑλληνικὴ Νομαρχία, ὁ Ἀσπρέας, ὁ Γ. Ρούσος, ὁ Ἐπαμεινώνδας Κυριακίδης καὶ ὁ Τρύφων Εὐαγγελίδης. Προσμετρῶ στὰ θετικὰ πώς ἡ σ. δὲν περιορίζεται στὰ βιβλία ποὺ βρίσκονται τώρα στοὺς πάγκους τῶν βιβλιοπωλείων. Μοῦ φαίνονται ὅμως λίγες οἱ ἀναφορές. Κάτι ἐλαφρῶς μὲ ἐνοχλεῖ. ‘Ἄν ἔνα παρόμοιο κεφάλαιο εἶχε γραφεῖ γιὰ ἐφημερίδα θὰ ἦταν ἀξιοπρεπῆς δημοσιογραφία. Γιὰ κεφάλαιο βιβλίου ιστορίας μου φαίνεται ἀνεπαρκές καὶ προπαντὸς χωρὶς διλήμματα.

Κατὰ τὴ συνήθειά μου, ἀναζήτησα τὶς πηγὲς τοῦ βιβλίου. Μὲ ἔκπληξη διαπίστωσα πώς ἀρχειακὸ ὑλικὸ δὲν ὑπῆρχε. Οὔτε ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς. Τὰ εἰδικὰ ἔντυπα, λογοδοσίες ἰδρυμάτων, ἐλάχιστα. Τὸ βιβλίο στηρίζεται στὶς ὄντως λεπτομερεῖς ἐκθέσεις καὶ ἔρευνες τριῶν ὑπηρεσιακῶν παραγόντων, ἀρμόδιων γιὰ τὴν πρόνοια, τῶν Ἡλία Λιακόπουλου¹, Δ. Σ. Μπαλάνου² καὶ Ἰωάννη Μαστρογάλανη³. Λείπει ὅμως τὸ πρωτογενὲς ὑλικό.

Παράδειγμα πρῶτο: ἡ Σχολὴ ἀπόρων παίδων ποὺ ἵδρυθηκε τὸ 1872 ἀπὸ τὸν Φιλολογικὸ Σύλλογο Παρνασσό. Ἡ σ. στηρίζεται στὸν Βοβολίνη (τὸν ὅποιο δὲν ἀξιοποιεῖ πλήρως) καὶ ἐν μέρει στὸν Λάμπρο⁴. Γιατί ἀγνοεῖ ὅμως τὶς Λογοδοσίες Κοσμητειῶν καὶ Προέδρων τῆς Σχολῆς ἀπὸ τὸ 1872 ὥς τὸ 1892; Θὰ μαθαίναμε γιὰ τὴ χρηματοδότηση,

1. Ὅπουργειον Ἐσωτερικῶν, Δημοσιεύματα τοῦ Τμήματος τῆς Δημόσιας Οἰκονομίας, ἀρ. 4, Τὰ ἐν Ἑλλάδι Φιλανθρωπικὰ Ἰδρύματα, Ἀθήνα 1899.

2. Ὅπουργειον Περιθάλψεως, Ἡ περιθάλψις τῶν ὄρφανῶν ἐν τῷ ἐλληνικῷ κράτει, Ἀθήνα 1919.

3. Ἰωάννης Μαστρογάλανης, Ιστορία τῆς κοινωνικῆς προνοίας τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος (1821-1960), Ἀθήνα 1960.

4. Κωνσταντίνος Βοβολίνης, Τὸ χρονικόν τοῦ Παρνασσοῦ (1865-1950), Ἀθήνα 1951, καὶ Μιχαὴλ Λάμπρος, Ἀπόρων παίδων βίος καὶ ἔθιμα, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν «Παρνασσό», Ἀθήνα 1890.

τὸν κύκλο τῶν ὑποστηρικτῶν, τὰ διδακτικὰ προγράμματα καὶ πολλὰ ἄλλα. Υστερα, γιατί δὲν ἔρευνήθηκαν τὰ μαθητολόγια; Δὲν ἀξιζε τὸν κόπο μία ἔρευνα σ' αὐτὰ γιὰ νὰ γνωρίσουμε ποιοὶ ἡταν αὐτοὶ οἱ ἄποροι παιδες, ἀπὸ ποὺ προέρχονταν, ἀνὴ σύνθεσή τους μεταβλήθηκε στὶς δεκαετίες ποὺ λειτούργησε ἡ Σχολή; 'Απὸ ὅ,τι συμπεραίνει κανεὶς ἀπὸ τὶς παραπομπὲς ἡ σ. δὲν μπῆκε κἀν στὸν κόπο νὰ ἀποδελτιώσει τὸ περιοδικὸ τοῦ «Παρνασσοῦ». Θὰ συναντοῦσε πλούσιο ὄλικὸ γιὰ τὴ στάση τῶν 'Ελλήνων διανοούμενων ἀπέναντι στὶς κοινωνικὲς συνέπειες τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης στὴ Δύση καὶ γιὰ τὶς ἀντίστοιχες διαθέσεις τους στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ δημιουργία, μέσα ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη φράσεων καὶ ὄλοκληρων παραγράφων ἀπὸ κείμενο σὲ κείμενο, τοῦ «λόγου» γιὰ τὴ Σχολή. 'Ετσι ἡ πρόθεση τῆς σ. νὰ ἔρευνήσει ζητήματα ἰδεολογίας μένει μετέωρη ἡ καταλήγει σὲ σχηματοποιήσεις τοῦ τύπου: 'Η διαφορετικὴ αὐτὴ ἀντιμετώπιση τῶν φτωχῶν ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνηλίκων ἀντικατοπτρίζει τὴν ἰδεολογικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν προοδευτικῶν καὶ τῶν συντριθητικῶν δυνάμεων τῆς ἐποχῆς. Γιατὶ ἀγνόησε τὸ ἔργο τοῦ νεαροῦ ποιητὴ Σπυρίδωνα Βασιλειάδη ποὺ ἡταν ἀπὸ τοὺς ἐμπνευστὲς τῆς ἰδρυσης τῆς Σχολῆς; ὑπάρχει ἐκεῖ συγκλονιστικὸ ὄλικὸ γιὰ νὰ καταλάβει κανεὶς τὸν φιλανθρωπισμὸ καὶ τὴν ἀντίληψη τοῦ κοινωνικοῦ ζητήματος ἀνάμεσα στὴ Μεγάλη 'Ιδεα, τὸ γαλλικὸ ρωμαντισμὸ καὶ τὴν ἀπογοήτευση ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τάξη ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1862⁵.

Παράδειγμα δεύτερο: 'Η σ. ἀναφέρεται στὰ ὄρφανοτροφεῖα τοῦ Πειραιᾶ τὰ ὅποια συνδέονται στενότερα μὲ τοὺς μετασχηματισμοὺς ποὺ ὑφίσταται ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία κατὰ τὴν τελευταία τριακονταετία τοῦ 19ου αἰώνα. 'Αγνοεῖ ὅμως τὸ ἄρθρο τῆς Λυδίας Σαπουνάκη-Δρακάκη «'Η ἐκπαίδευση τῆς ἐργατικῆς τάξης στὸν Πειραιᾶ τὸν 19ο αἰώνα» στὰ 'Ιστορικά, ἀρ. 6 (1986), σ. 387-415. Δὲν πρόκειται γιὰ δυσεύρετο περιοδικὸ οὔτε πέρασαν πολλὰ χρόνια ἀπὸ τὴ δημοσίευσή του. 'Ἄν τὸ διάβαζε θὰ διαπίστωνε πῶς ὄλικὸ διαθέσιμο ὑπάρχει τόσο στὸ 'Αρχεῖο τοῦ Δήμου Πειραιᾶ ὅσο καὶ στὶς πειραϊκὲς ἐφημερίδες. Θὰ μποροῦσε ἐπομένως νὰ τὸ φάξει. Θὰ κατέληγε ἐπίσης σὲ διαφορετικὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν ἀθηναϊκῶν καὶ τῶν πειραιϊκῶν προνοιακῶν ἰδρυμάτων ἀπὸ τὴν ἀπλῆ ἀντιπαράθεση «προοδευτικῶν» καὶ «συντριθητικῶν». Στὴν πρώτη περίπτωση δὲν ἔχεις μιὰ κατευθείαν ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν παραγωγὴ καὶ τὴν πρωτοβουλία τὴν ἔχουν διανοούμενοι ποὺ ἐμπνέονται ἀπὸ ἔναν πατερναλιστικὸ καὶ πατριωτικὸ ἀνθρωπισμό. Στὴ δεύτερη οἱ ὑπάρχεις καὶ οἱ βιομήχανοι ἔχουν ἀποφασιστικὸ ρόλο καὶ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ δημιουργία εἰδικευμένου καὶ προπαντὸς πειθαρχημένου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ.

Παράδειγμα τρίτο: 'Η σ. ἀναφέρεται στὸ ὄρφανοτροφεῖο Μπαμπαγιώτου στὴν 'Ερμούπολη. Πηγές της τὰ ἐντελῶς στοιχειώδη βιοθήματα ποὺ ὁ καλλιεργημένος ταξιδιώτης διαβάζει πρὶν ἐπισκεφθεῖ τὴν 'Ερμούπολη. 'Απὸ τὸν ἔρευνητὴ ὅμως ἀπαιτοῦμε νὰ γνωρίζει ὅτι ὑπάρχει ὁδηγὸς τοῦ 'Ιστορικοῦ 'Αρχείου 'Ερμούπολης καὶ ὅτι σ' αὐτὸ

5. Σπυρίδων Βασιλειάδης, 'Αττικαὶ νύκτες (Τὰ ἀπαντα), 'Αθήνα 1915 (τρίτη ἔκδ.). Βλ. ίδιαι-τερα τὰ ποιήματα «Εἰς νεάνιδα πτωχῆν» (σ. 119-121), «Τὸ σχολεῖον τοῦ χωριοῦ» (σ. 311-312), καὶ προπαντὸς «'Η Μοσχόμαχκα τῶν 'Αθηνῶν» (σ. 306-307) καὶ «Laboremus» (σ. 340-344). Βλ. ἐπίσης Μαρίχ Μαντουβάλου, «Σπυρίδων Βασιλειάδης», *Παρνασσός*, 17 (1975) 377-397.

ύπάρχει εύρετήριο άπό τὸ ὄποιο μπορεῖ νὰ ὀδηγηθεῖ μὲ ἀσφάλεια στὸ ἀρχειακὸ ὑλικὸ γιὰ τὰ ὄρφανοτροφεῖα τῆς πόλης⁶.

Λείπει λοιπὸν ὅχι ἀπλῶς τὸ ἀρχειακὸ καὶ τὸ ἔντυπο ὑλικὸ ἀλλὰ προπαντὸς ἡ ἔφεση πρὸς τὴν ἔρευνα καὶ τὴν ἐνημέρωση. Νὰ ἀναφέρω ἄλλο παράδειγμα; Τὸ κεφάλαιο 5 τιτλοφορεῖται «'Αντιπολίτευση κατὰ τοῦ Καποδίστρια». Θὰ τὸ πιστέψει ὁ ἀναγνώστης πῶς ἡ σ. ἀγνοεῖ τὸ βιβλίο τοῦ Χρῆστου Λούκου, 'Η ἀντιπολίτευση κατὰ τοῦ Κυθερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831, Ἀθῆνα 1988;

Χέρι-χέρι μὲ τὶς παραλείψεις προχωροῦν οἱ πλατιασμοί. Μὲ ζένισε ὅταν εἶδα στὴ βιβλιογραφία ἀναφορὰ στὸ βιβλίο μου 'Η ἵταλικὴ ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλη Ἰδέα. Πῶς ἔδενε μὲ τὸ κείμενο; Στὸ ἔβδομο κεφάλαιο ἡ σ. ἀναφέρεται στὶς πολιτικὲς προτεραιότητες καὶ στὶς ἐπιπτώσεις τους στὴν Πρόνοια στὰ 1844-1855. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ συγκρίνει τὴν ἀλυτρωτικὴ πολιτικὴ στὴν Ἐλλὰδα καὶ τὴν Ἰταλία. Γράφει λοιπὸν (σ. 105):

«'Ο Βασιλιάς τοῦ Πιεδμόντου ἀποτελοῦσε ἶσως τὴν ἴσχυροτέρη δύναμη στὸ βόρειο τμῆμα τῆς ἵταλικῆς χερσονήσου, ἀλλὰ πιὸ δραστήριος, πιὸ δημοφιλῆς καὶ —τὸ κυριότερο— πιὸ ἀποτελεσματικός, ἥταν ὁ ρωμαντικὰ φτωχὸς καὶ ἀνιδιοτελῆς στρατὸς τοῦ Γαριβάλδι ποὺ εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ τὸ Νότο καὶ κέρδιζε δόλονα ἔδαφος. 'Ο Βίκτωρ Ἐμμανουὴλ πείσθηκε ἀπὸ τὸν δαιμόνιο πρωθυπουργὸ του Καβούρη νὰ στείλει, πρὸς τὸ τέλος τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου, ἓνα ἐκστρατευτικὸ σῶμα νὰ ἐνισχύσει τὶς δυνάμεις τῶν Ἀγγλο-Γάλλων, κερδίζοντας ἔτσι τόσο τὴν εὔνοιά τους... κλπ.».

Τί νὰ πρωτοσχολίασω; Πώς ὅταν λείπουν στοιχειώδη γιὰ τὸ κυρίως ἀντικείμενο δὲν χρειάζονται τόσες λεπτομέρειες γιὰ ζητήματα τῆς γενικῆς ἱστορίας; Τὶς γλωσσικὲς ἀτασθαλίες «Πιεδμόντο -ου» καὶ «ρωμαντικὰ φτωχός»; «Ἡ τέλος ὅτι ὁ στρατὸς τοῦ Γαριβάλδι ξεκίνησε ἀπὸ τὸ Νότο τὸ 1860, ὅταν εἶχαν περάσει τέσσερα κιόλας χρόνια ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου στὸν ὄποιο ὁ δαιμόνιος πρωθυπουργὸς εἶχε πείσει τὸ βασιλιά του νὰ συμμετάσχουν;

«Ἡ ἔξαρτηση ἀπὸ δευτερεύουσες ἀποκλειστικὰ πηγὲς καὶ ἡ ἐλλιπὴς ἐνημέρωση ἐμποδίζει τὴ σ. νὰ ἐμβαθύνει στὸ προνοιακὸ φαινόμενο, νὰ ἔξετάσει τὴν ἀνάδυση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὰ ἀνήλικα καὶ τὶς διαφοροποιήσεις του ἀπὸ ἐποχὴ σὲ ἐποχή. Δὲν βρίσκεται ἡ ἕδια συζήτηση πίσω ἀπὸ τὸ ὄρφανοτροφεῖο τῆς Αἴγινας καὶ τῶν πρώτων δεκαετιῶν μὲ αὐτὴ ποὺ ἐμπνέει τὴν ἰδρυση σωματείων καὶ ἰδρυμάτων στὴ δεκαετία τοῦ 1860 καὶ 1870. Ἡ διαφορὰ δὲν ἔξηγεῖται μόνο ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἀλλαγὴ τοῦ 1862 καὶ τὴν ψήφιση συντάγματος ποὺ ἐπέτρεπε τὴν ἰδρυση συλλόγων καὶ ὀργανώσεων ὅπως ἡ σ. φαίνεται νὰ πιστεύει (σ. 180). Μετὰ τὸ 1862 ὅχι μόνο δὲν συμβαίνει «αὔξηση τῆς ἀποδοτικότητας τῶν διαφόρων κρατικῶν ὑπηρεσιῶν» (σ. 179) ἀλλὰ οἱ περισσότερες ὑπηρεσίες ἀποδιοργανώνονται. «Οσοι ἔχουν ἐργαστεῖ στὰ κρατικὰ ἀρχεῖα μποροῦν νὰ ἀντιληφθοῦν εὐκολὰ τὴ διαφορὰ μέσα ἀπὸ τὴν κατάσταση τῶν ἀρχείων στὴν ὅθινη καὶ τὴ μεταοθωνικὴ περίοδο. Ἡ ἀνάκαμψη τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ θὰ ἔρθει, καὶ ἐν μέρει, μόνο μετὰ τὸ 1909.

Αλλὰ δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ κυριότερη αἰτία. Στὶς δεκαετίες αὐτὲς οἱ πόλεις διευρύνονται καὶ ἡ πρώτη ἔξόρμηση τῆς βιομηχανίας ἀρχίζει. Γιὰ τὴν παιδικὴ ἐργασία στὴ βιομηχανία δὲν ἔχουμε ἀκόμη μιὰ εἰδικὴ ἐργασία. Γνωρίζουμε πῶς στὶς ἀπαρχές της, οἱ μαθη-

6. Χρῆστος Λούκος - Πόπη Πολέμη, 'Οδηγὸς Δημοτικοῦ Ἀρχείου Ἐρμούπολης 1821-1949, Ἀθῆνα 1987. Οὕτε αὐτὸ εἶναι δυσεύρετο ἔντυπο!

τευδόμενοι ήσαν τὸ 1/3 τῶν ἐργατῶν τῶν ναυπηγείων τῆς Σύρου, καὶ τὰ «κοράσια» ἡ πλειοψηφία σὲ πολλὰ μεταξουργεῖα καὶ ύφαντουργεῖα. Στὰ 1875-76 οἱ γυναικεῖ, τὰ κορίτσια καὶ τὰ ἀγόρια ἀντιπροσώπευαν τὸ 46,55% τοῦ συνόλου τῶν ἐργατῶν ἐργοστασίων⁷.

Δὲν ηταν ὅμως αὐτὲς οἱ κατηγορίες ποὺ στὴ δεκαετία τοῦ 1870 προκάλεσαν τὴ δημόσια προσοχή, ἀλλὰ τὰ ἀνέστια, περιπλανῶμενα παιδιὰ καὶ ἡ παιδικὴ «σωματευπορία». Στὴν πρώτη περίπτωση ἐπρόκειτο γιὰ παιδιὰ ἔγκαταλειμμένα ποὺ ζοῦσαν ἀπὸ εὔκαιριακὲς δουλειές στὴν ἀγορὰ καὶ χωρὶς στέγη, κυριολεκτικὰ στοὺς δρόμους. Στὴ δεύτερη ἐπρόκειτο γιὰ παιδιὰ ποὺ οἱ γονεῖς τους τὰ ἐκμίσθωναν μὲ ἑτήσιο συμβόλαιο ἀντὶ ἑτήσιας ἀμοιβῆς σὲ μεσίτες ποὺ τὰ χρησιμοποιοῦσαν ὡς ἐφημεριδοπῶλες, ὄψοκομιστές, λούστρους κλπ. Ἡ ἔξαρση τῶν φαινομένων αὐτῶν στὴ δεκαετία τοῦ 1870 φαίνεται πῶς ἔχει νὰ κάνει μὲ τὶς ἀπαρχὲς τῆς ἐργατικῆς μετανάστευσης στὶς πόλεις. Τὰ παιδιὰ ὑπῆρξαν οἱ προπομποὶ τῆς. Ἐπαληθεύοντας τὸ πρότυπο τῆς τοπικῆς σύνθεσης τῶν ἐπαγγελμάτων, ἀπὸ τὴν ὁρεινὴ Κορινθία προέρχονταν οἱ ὄψοκομιστές, καὶ ἀπὸ τὴ Γορτυνία καὶ τὴ Μεγαλόπολη οἱ λούστροι καὶ οἱ ἐφημεριδοπῶλες. Στόχος τῆς μετανάστευσης αὐτῆς δὲν ηταν ἡ δριστικὴ ἔγκατάσταση στὴν πόλη ἀλλὰ ἡ ἐπιστροφὴ στὸ χωρὶο μετὰ ἀπὸ μερικὰ χρόνια. Τὰ παιδιὰ συνέδραμαν τὴν οἰκογένεια τῆς ὁποίας τὸ κέντρο βάρους παρέμενε στὴν ὑπαίθρῳ. Ἡ παρακολούθηση τῆς μετατόπισης τῶν προελεύσεων τῶν παιδιῶν στὶς ἀρχειακὲς πηγὲς τῶν προνοιακῶν ἰδρυμάτων, καὶ προπαντὸς τῶν σχολῶν ἀπόρων παιδιῶν θὰ μᾶς δεῖξει τὴ σειρὰ καὶ τὸ ρυθμὸ μὲ τὸν ὅποιο περιοχὲς τῆς χώρας ἄρχισαν νὰ μπαίνουν διαδοχικὰ στὴ διαδικασία τῆς μετανάστευσης, καθὼς καὶ τὴν ἔκταση τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στὴν πόλη. Δεῖγμα τῶν στοιχείων ποὺ μποροῦν νὰ προκύψουν:

Τὸ ἔτος 1889-1890, ἡ στατιστικὴ τῶν μαθητῶν τῆς Σχολῆς τοῦ Παρνασσοῦ, 17 χρόνια μετὰ τὴν ἰδρυσή της, μᾶς δίνει μὰ εἰκόνα τῆς παιδικῆς ἐργασίας. Γράφηκαν 1044 μαθητές. Ἀπὸ αὐτοὺς 11 ήσαν ἡλικίας κάτω τῶν 5 ἑτῶν, 185 ἡλικίας ἀπὸ 5-10 ἑτῶν, 608 ἀπὸ 10-15, 209 ἀπὸ 15-20, καὶ οἱ 31 μεγαλύτεροι. Οἱ 751 ήσαν ὄφρανοι. Τὰ ἐπαγγέλματα τοῦ πατέρα τῶν ὑπολοίπων 293 ήσαν: 282 γεωργοί, 80 κτίστες, 57 «ἐργάτες» (δηλ. χειρώνακτες ἡμερομίσθιοι), 32 ξυλουργοί, 28 ὑποδηματοπού, 14 ράφτες, 12 μάγειροι, 12 κηπουροί, 10 ποιμένες κλπ. Ἡ καταγραφὴ τῶν παιδιῶν ηταν ἡ ἔξης: ἀπὸ τὴ Μεγαλόπολη 179, ἀπὸ τὴν Ἀθήνα 168 (ἀπαρχὲς ἐνὸς ἀναπαραγόμενου ἀθηναϊκοῦ προλεταριάτου), ἀπὸ τὴ Μακεδονία 103, ἀπὸ τὴν Κορινθία 89, ἀπὸ τὶς Κυκλαδες 77, ἀπὸ τὴν Κρήτη 72, ἀπὸ τὴν Τρίπολη 43, ἀπὸ τὴ Γορτυνία 31, ἀπὸ τὴν "Ανδρα 29, ἀπὸ τὴν "Ηπειρο 20, ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ 24, καὶ λιγότεροι ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα μέρη τοῦ ἑλεύθερου τότε βασιλείου ἀλλὰ καὶ τῶν τουρκοκρατούμενων περιοχῶν. Τὰ κύρια ἐπαγγέλματά τους ηταν: λοῦστροι 205, ὑπηρέτες 136, ὄψοκομιστές 85, πηλοκομιστές 66, ξυλουργοί 44, τσαγγάρηδες 43, κτίστες 35, σιδηρουργοί 30, λιθοξόοι 23, μικρέμποροι 20, ἐφημεριδοπῶλες 20⁸. Ἡ εἰκόνα βέβαια εἶναι μερικὴ γιατὶ δὲν φοιτοῦσαν δῆλα τὰ ἐργαζόμενα παιδιὰ στὸν Παρνασσό. Μᾶς διαφένει ἔξαλλου ἐντελῶς ἡ εἰκόνα τῆς ἐργασίας τῶν κοριτσιών. Ὁ ιδιωτικὸς χῶρος ἔξακολουθοῦσε νὰ ἀποτελεῖ ἀβατο γιὰ τὶς δημόσιες καταγραφές.

Τὰ ἐργαζόμενα παιδιὰ πάντως προκάλεσαν τὴν ἐκδήλωση ἐνὸς κοινωνικοῦ πανικοῦ

7. Χριστίνα 'Αγριαντώνη, *Oι ἀπαρχὲς τῆς ἐκβιομηχάνισης στὴν Ελλάδα τοῦ 19ου αἰώνα*, Αθήνα 1986, σ. 199.

8. Βοβολίνης, δ.π., σ. 170-171.

ποὺ συνδυάστηκε μὲ τὸν ἴδιωτικὸ πατερναλισμό. Τὸ 1865 ἰδρύεται ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσός καὶ ἡ Ἐταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ. Τὸ 1869 ὁ Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων. Καὶ οἱ τρεῖς σύλλογοι ἀφοροῦν τὴ διάδοση τῆς ἐκπαίδευσης στοὺς ἀλύτρωτους ἀλλὰ καὶ στὶς κατώτερες τάξεις. Τὸ 1872 ἰδρύεται ὁ Συλλογὸς Γυναικῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδεύσεως καὶ τὸ 1874 ἡ Φιλανθρωπικὴ Ἐταιρεία. Τὸ 1870 ἰδρύονται τὰ Κυριακὰ Σχολεῖα καὶ ἡ Σύναξις Πρεσβυτέρων ἀπὸ τὸν Ἀριστ. Οἰκονόμου. Σκοπός, ποὺ φαίνεται νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸ παράδειγμα μέσω τοῦ Βικέλα, γαμβροῦ τοῦ Οἰκονόμου, ἥταν ὁ πρεσβύτερος νὰ ἔγκαταλείψῃ τὶς ρητορεῖς καὶ νὰ μπεῖ στὸ σπίτι τοῦ «έργατου τῆς γῆς, τοῦ ὑποδηματοποιοῦ, τοῦ τέκτονος, τοῦ σιδηρουργοῦ»⁹. Διακρίνει κανεὶς μιὰ προσπάθεια «ἡθικοποίησης» τῆς κοινωνίας ἡ ὅποια ἐκδηλώνεται ἐπίσης μὲ τὴ δημοσίευση, τὸ 1869, τῆς μετάφρασης-διασκευῆς ἀπὸ τὸν Νικόλαο Δραγούμη τοῦ Ἐγκολπίου τοῦ ἔργατικου λαοῦ. Ή τάση αὐτὴ ἔχει δύο αἰχμές: ἡ μία πρὸς τὶς κατώτερες τάξεις, ἡ ἄλλη πρὸς τὶς ἡγετικὲς ὅμαδες μὲ στόχο τὴν ὑποστήριξη τῶν παραγωγικῶν τάξεων καὶ τὴν καταπολέμηση τοῦ παρασιτισμοῦ κλπ. Αὐτὸ εἶναι τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὅποιο ἰδρύονται τὰ ὄρφανοτροφεῖα, ἡ Σχολὴ ἀπόρων παιδῶν, τὸ Ὑπνωτήριο ἀστέγων, τὸ πτωχοκομεῖο κλπ. Πρόκειται γιὰ ἔνα φαινόμενο ποὺ ἀξίζει νὰ διερευνηθεῖ, ἀλλὰ συστηματικά.

Ἡ σ. δυστυχῶς, κλεισμένη στὴν αὐτάρκειά της, προτίμησε νὰ ἀγνοήσει ὅλα αὐτὰ τὰ φαινόμενα. Στέρησε ἔτσι τὴ δυνατότητα καὶ ἀπὸ τοὺς ἀναγνῶστες καὶ ἀπὸ ἑαυτό της νὰ δεῖ πέρα ἀπὸ τὰ γενικῶς γνωστά. Κρίμα.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

9. Ἀλέξανδρος Οἰκονόμου, *Τρεῖς Ἀνθρωποι, τ. Α'*, Ἀριστείδης Οἰκονόμου, Ἀθῆνα 1950, 150-154. "Άλλο βιβλίο ποὺ ἡ σ. δὲν ἀνοιξε.